

РОЗДІЛ 9 КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.14

СУТНІСТЬ ВНУТРІШНЬОГО ПЕРЕКОНАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ДОКАЗУВАННІ

THE ESSENCE OF MORAL CERTAINTY IN CRIMINAL PROCEDURAL PROVING

Вапнярчук В.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті дається загальна характеристика сутності внутрішнього переконання як одного з основних елементів оцінки доказів (і доказування загалом). Розглядаються історичні умови появи терміна «внутрішнє переконання» та його приналежність до філософського вчення ідеалізму. Критично проаналізовані висловлені в юридичній літературі окремі підходи до розуміння правової природи «внутрішнього переконання» та звернута увага на особливості функціонального призначення цієї категорії в кримінальному провадженні. Підтримана позиція багатьох науковців про необхідність визначення окремих самостійних аспектів цього поняття, зокрема: як методу, як результату і як критерію оцінки доказів (доказування). Двом першим приділена окрема увага.

Ключові слова: внутрішнє переконання, оцінка доказів (доказування), інтроспекція, метод оцінки, результат оцінки.

В статье дается общая характеристика сущности внутреннего убеждения как одного из основных элементов оценки доказательств (и доказывания в целом). Рассматриваются исторические условия возникновения термина «внутреннее убеждение» и его принадлежность к философскому учению идеализма. Критически проанализированы высказанные в юридической литературе отдельные подходы к пониманию правовой природы «внутреннего убеждения» и обращено внимание на особенности функционального назначения этой категории в уголовном производстве. Поддержана позиция многих ученых о необходимости определения отдельных самостоятельных аспектов этого понятия, в частности: как метода, как результата и как критерия оценки доказательств (доказывания). Двум первым уделено особое внимание.

Ключевые слова: внутреннее убеждение, оценка доказательств (доказывания), интроспекция, метод оценки, результат оценки.

In the article the general description of the essence of internal conviction as one of the key elements of evaluation of evidence (and evidence as a whole). We consider the historical conditions of the emergence of the term „inner conviction” and it belongs to the philosophical doctrine of idealism. Critical analyzes expressed in legal literature separate approaches to understanding the legal nature of „moral certainty” and pay attention to the peculiarities of the functional purpose of this category in criminal proceedings. Supported the opinion of many scholars on the need to define separate independent aspects of this concept, in particular, as a method, as a result, and as a criterion for evaluating evidence (proof). Two first given special attention.

Key words: conscience and assessment of evidence (proof), introspection, evaluation methods, evaluation.

Актуальність статті. Розвиток науки вітчизняного кримінального процесу спонукає до необхідності дослідження та перегляду традиційних наукових поглядів щодо окремих особливостей кримінального процесуального доказування. Особливої актуальності вирішення цього питання набуло у зв'язку з набранням чинності новим КПК України. І хоча окремі положення (зокрема, правила оцінки доказів (доказування) за внутрішнім переконанням) майже не зазнали змін, їх дослідження не втратило своєї необхідності. Це пояснюється як не зовсім повним та дещо суперечливим науковим аналізом у попередні роки, так і необхідністю їх розгляду з позицій нових підходів до здійснення доказової діяльності в кримінальному провадженні нині.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою роботи є аналіз сутності внутріш-

нього переконання в кримінальному процесуальному доказуванні.

Викладення основного матеріалу. З'ясування сутності внутрішнього переконання належить до числа малодосліджених проблем науки кримінального процесу (й зокрема, такої її частини, як теорії доказів). Вирішення ж цієї проблеми, на наш погляд, має велике як наукове, так і практичне значення.

Насамперед необхідно визначитись із терміновживанням, або, іншими словами, дати відповідь на питання, чи відповідає термін «внутрішнє переконання» вимогам науки кримінального процесу та законодавчої техніки. Для цього доцільно було б з'ясувати, за яких історичних умов з'явився цей термін в юриспруденції та якому філософському вченню він відповідає.

Система вільної оцінки доказів у кримінальному судочинстві виникла у Франції після революції

1789–1793 років. Саме тоді французькими юристами в науковий обіг був введений термін «внутрішнє переконання», і це було не випадково. Адже в основі світосприйняття пануючого класу Франції того часу були різноманітні філософські школи ідеалізму, які зв'язували питання встановлення істини зі свідомістю людини. Детермінізм, матеріалістична теорія пізнання в XVIII столітті тільки починали розроблятися і не набули ще широкої популярності. Вплив ідеалізму позначився й на дослідженнях свідомості людини.

Під свідомістю розумівся замкнений у собі внутрішній світ, який відображає не зовнішнє буття, а самого себе. У силу цього проголошувалось, що внутрішнє самоспостереження повинно братися за основу будь-якого знання. Тільки з допомогою самоспостереження як основного методу психологічних досліджень людина може вивчати свої почуття, міркування, бажання, не вдаючись до об'єктивного аналізу причин, що їх обумовлюють, та механізму утворення.

Саме у творах відомих філософів того часу, які були прихильниками таких методів дослідження об'єктивного світу, вперше і з'явився термін «внутрішнє переконання», який зайняв своє місце серед подібної термінології інтроспективної школи¹: «внутрішній досвід», «внутрішнє знання», «внутрішнє сприйняття», «внутрішнє наслідування».

У радянській, а також і в сучасній процесуальній літературі часто зустрічається інше тлумачення слова «внутрішнє». Так, автори класичної праці «Теорія доказів в радянському кримінальному процесі» вважають, що ним підкреслюється та обставина, що переконання виключає будь-який зовнішній примус. Звідси ними робиться висновок, що це слово передбачає:

а) необов'язковість оцінки доказів, даної однією посадовою особою, для іншої, яка прийняла справу до свого провадження; необхідність для того, хто прийняв справу, заново оцінити всі докази;

б) необов'язковість оцінки доказів попередньої процесуальної інстанції для послідувочої і необхідність перевірки попередніх оцінок на наступній стадії процесу (перевірка висновків органу дізнання слідчим, висновку слідчого – прокурором, а потім судом, перевірка висновків суду у відповідних випадках касаційною, а потім наглядовою інстанцією);

в) необов'язковість оцінки доказів вищестоящим органом для нижчестоящого, в провадженні якого знаходиться справа, і недопустимість дачі вказівок про певну оцінку окремих доказів або їх сукупності;

г) необов'язковість для особи, яка здійснює провадження у справі, оцінок, що даються доказам різними учасниками процесу в поясненнях, показаннях, клопотаннях, висновках і т.п.;

д) необов'язковість оцінок, що даються доказам, особами й органами поза кримінальним процесом

(друковані засоби масової інформації, представники громадськості, посадові особи та ін.); недопустимість будь-якого тиску на особу, яка веде справу» [3, с. 362–363].

Аналогічне тлумачення терміна «внутрішнє» висловлюється й сучасними науковцями (див, наприклад: [4, с. 45–46; 5, с. 74–75]).

Однак, на наш погляд, зазначені вище особливості оцінки доказів (як ми вже висловлювалися, більш правильно – оцінки доказування) в кримінальному провадженні його суб'єктами обумовлюються не терміном «внутрішнє», а є змістом принципів рівності сторін та незалежності суддів (які, на думку О.В. Смірнова та К.Б. Калиновського, є принципами-максимами, що в сукупності утворюють «несучу конструкцію» змагального процесу») [6, с. 83]. Адже якби не було цих принципів, то жодне розуміння терміну «внутрішнє» не гарантувало би дотримання зазначених приписів.

Термін же «внутрішнє», виходячи з наведеного вище його філософського розуміння, означає, що переконання формується у свідомості суб'єкта доказування. Це слово своїм значенням не показує характеру можливого зовнішнього впливу, якому можуть бути піддані суб'єкти доказування при формуванні свого переконання, тому не може виключати дій осіб, спрямованих на формування помилкового переконання. З цього випливає, що визначальним фактором у створенні умов для формування переконання певного суб'єкта доказування (і в першу чергу, суддівського) є принципи рівності сторін та незалежності суддів, які гарантують об'єктивність переконання навіть при вилученні з ужитку терміна «внутрішнє». Наділення ж цього терміна якостями зазначених принципів носить штучний характер і суперечить основам теорії доказів.

Ю.М. Грошевой, досліджуючи переконання, вважає, що термін «внутрішнє» є даниною процесуальній традиції, початок якій поклала теорія вільної оцінки доказів. У процесуальному розумінні «внутрішнє» – це «особисте, точніше суспільно-особисте, або, інакше кажучи, особистісне ставлення до якихось знань, явищ, результату» [7, с. 27]. Тому він пропонує в законі і в теорії замість «внутрішнє» вживати термін «особистісне переконання» (або особисте переконання). На наш погляд, термін «особистісне переконання» більше стосується соціологічного, а не правового аспекту цього поняття. При здійсненні кримінальної процесуальної діяльності нас же цікавить не оцінка доказування певною особою як особистістю, а оцінка нею як суб'єктом кримінального провадження, в якого на підставі правових знань, професійного досвіду, особистих моральних якостей та низки інших чинників (і в першу чергу, на основі знань, отриманих у процесі здійснення кримінального процесуального доказування) формується переконання щодо тих чи інших суспільних відносин

¹ Інтроспекція – це метод психологічного дослідження, що полягає в спостереженні дослідника за власними почуттями, думками й т. ін.; самоспостереження. Див.: [1, с. 41].
Інтроспективна психологія – напрям у психології кінця XIX – початку XX століття, представники якого вважали єдиним методом дослідження психічних явищ самоспостереження (інтроспекцію). Див.: [2].

стосовно кримінального правопорушення, з приводу якого здійснюється кримінальне провадження.

Підсумовуючи викладене в цій частині дослідження, вважаємо, що термін «внутрішнє» має своє смислове навантаження, визначає механізм формування переконання у суб'єкта доказування, а отже, не потребує виключення чи заміни.

Розкриття природи внутрішнього переконання, на наш погляд, потребує вирішення питання щодо функціонального призначення цієї категорії в кримінальному провадженні. У процесуальній літературі з цього приводу висловлювались різні, інколи досить суперечливі думки. Не вдаючись до їх аналізу, вважаємо, що можна підтримати тих науковців, які розглядають, внутрішнє переконання і як метод, і як результат, і як критерій оцінки доказів (доказування). Розглянемо два перших аспекти розуміння сутності внутрішнього переконання. Характеристиці ж внутрішнього переконання як критерію оцінки буде присвячено окрему публікацію.

Метод оцінки доказування. Розуміння внутрішнього переконання як методу означає такий підхід до оцінки доказування, який характеризується відсутністю будь-яких формальних приписів закону стосовно, у першу чергу, достовірності та значимості доказування (хоча це може стосуватися й інших властивостей останнього). У цьому значенні внутрішнє переконання є шляхом формування висновків суб'єкта доказування, процес зміни його внутрішнього стану. Таке бачення не виключає, а, навпаки, передбачає використання в процесі оцінки й інших методів (наприклад, аналізу й синтезу, індукції та дедукції).

Як метод оцінки доказування внутрішнє переконання характеризується такими сутнісними ознаками, які визначають її природу:

– перша впливає зі змісту ч. 1 ст. 94 КПК – це незв'язаність суб'єкта оцінки думкою інших суб'єктів, тобто заборона будь-кому втручатися в таку діяльність. Усі суб'єкти, які здійснюють оцінку доказування (власного чи іншого суб'єкта), є вільними у своїх оцінних судженнях, висновках, які вони роблять на основі всебічного, повного і неупередженого дослідження всіх обставин кримінального провадження;

– друга – зі змісту ч. 2 ст. 94 КПК – жодні докази для слідчого, прокурора, слідчого судді, суду не мають наперед встановленої сили. А це означає, що кримінальні процесуальні норми не приписують, якими доказами повинні бути визначені ті чи інші обставини, і не встановлюють наперед силу доказів, не надають окремим із них переважного значення перед іншими.

Отже, закон гарантує суб'єкту як «зовнішню» свободу, охороняючи його від впливу ззовні, так і «внутрішню», не зв'язуючи його ніякими формальними приписами щодо доказування того чи іншого суб'єкта. Без цих двох ознак вільна оцінка (за вну-

трішнім переконанням) перестає бути такою, перетворюється у свою протилежність.

Результат оцінки доказування. Внутрішнє переконання як результат оцінки доказування означає впевненість суб'єкта доказування в достовірності і значимості висновків, до яких він прийшов у ході кримінального процесуального доказування.

Свободу внутрішнього переконання не можна розуміти як свавілля, як особистий, ні від кого не залежний розсуд, що не має ніякого підґрунтя. Внутрішнє переконання повинно бути правильним і повним відображенням слідчим, прокурором, суддею об'єктивно існуючих обставин кримінальної справи. Внутрішнє переконання, будучи результатом оцінки доказів, служить суб'єктивним вираженням об'єктивної істини [3, с. 481].

Якщо ж звернутися до більш ретельного дослідження сутності внутрішнього переконання як результату оцінки доказування, то доцільно його розглянути в декількох аспектах (як правило, традиційно його розглядають у гносеологічному, логічному та психологічному смислі [3, с. 474]).

У *гносеологічному* аспекті внутрішнє переконання розглядається як результат відображення у свідомості суб'єкта доказування об'єкта дослідження (обставин предмета кримінального процесуального доказування, які підлягають встановленню). Іншими словами, це знання про фактичні обставини кримінального провадження.

Логічна природа переконання полягає в тому, що воно представляє собою зроблений на підставі дотримання законів і правил логіки, категоричний і, на думку певного суб'єкта, достовірний та єдино можливий висновок щодо обставин предмету доказування. Такий висновок не повинен допускати жодних сумнівів.

У *психологічному* плані внутрішнє переконання є «певним станом психіки індивіда, надбанням внутрішнього життя його свідомості. Воно безпосередньо дано людині в якості акту переживання» [8, с. 61]. На думку Л.А. Петручак, психологічний аспект переконання потрібно розглядати як продукт взаємодії розуму, почуттів і волі, це не просто думка, правильний погляд, а емоційно забарвлена, внутрішня сила, яка регулює і направляє людську поведінку [9, с. 140]. Отже, внутрішнє переконання в психологічному смислі це поєднання трьох складових: знань, упевненості в їх правильності та вольового стимулу, який спонукає до певних практичних дій.

У внутрішньому переконанні відображаються своєрідність та особливості психічного складу кожного суб'єкта доказування. Функціональне призначення психологічної складової переконання полягає в тому, що вона допомагає подолати сумніви, які виникають у процесі пізнання, обумовлює його активний творчий характер. Саме цей (психологічний) аспект внутрішнього переконання як результату оцінки доказування проявляється у вимозі закону

² Інтуїція – це здатність людини в деяких випадках несвідомо, чуттям уловлювати істину, передбачати, вгадувати що-небудь, спираючись на попередній досвід, знання й т. ін.; чуття, проникливість, здогад. В ідеалістичній філософії — безпосереднє збагнення, осягнення істини без допомоги досвіду й логічних умовиводів. Див.: [1, с.41].

щодо вмотивованості висновків певного суб'єкта кримінального провадження.

Внутрішнє переконання принципово відрізняється від інтуїції². Воно досягається в ході об'єктивного пізнання реальної дійсності, ґрунтується на всебічних дослідженнях і оцінених доказах та їх джерелах. Вирішити за внутрішнім переконанням означає усвідомити єдину правильність того, що стверджується чи відкидається, мати обґрунтовану впевненість в істинності своїх суджень і необхідний для цього об'єктивний матеріал [9, с. 141].

Окремі вчені звертають увагу на *морально-етичну* сторону внутрішнього переконання [4, с. 25; 10, с. 88; 11, с. 68–69]. Адже «внутрішнє переконання як етична категорія являє собою раціональну основу моральної діяльності особи, що дозволяє їй вчиняти той чи інший вчинок свідомо, з розумінням необхідності й доцільності певної поведінки» [10, с. 91]. «Етичні елементи в судовому переконанні передають ціннісну орієнтацію судді, його моральні ідеали та погляди. Їх функціональне призначення полягає в тому, що вони формують моральну основу висновків по суті кримінальної справи, що розглядається» [7, с. 25].

Загалом погоджуючись із необхідністю виділення цього аспекту, вважаємо, що варто підтримати Н.М. Поплавську, яка вважає, що його потрібно розглядати в рамках соціальної природи внутрішнього переконання [5, с. 82–84] (або іншими словами, виділяти його соціальний аспект, який включає в себе морально-етичну сторону переконання). Соціальна складова внутрішнього переконання, як поняття більш широке, крім дотримання морально-етичних норм (як різновиду норм соціальних), означає, що воно повинно відповідати також і цілям та завданням кримінального провадження, що обумовлені інтересами суспільства (соціуму) та певною правовою ідеологією, яка в ньому панує.

На підставі аналізу змісту ст. 94 КПК України, на наш погляд, потрібно виділяти і *юридичний* аспект внутрішнього переконання як результату оцінки доказування. Ця сторона поняття, що розглядається, полягає в обґрунтованості та вмотивованості внутрішнього переконання, до якого прийшов суб'єкт доказування на підставі всебічного, повного й неупередженого дослідження всіх обставин кримінального провадження та в порядку, передбаченому законом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник української мови: у 11 т. – Т. 4. (І-М). – К. : Наук. думка, 1973. – 840 с.
2. Глумачний словник української мови // Режим доступу: <http://uktdic.appspot.com/>
3. Теория доказательств в советском уголовном процессе [2-е изд., испр. и доп.] / за ред. Н.В. Жогина – М. : Юрид. лит., 1973. – 736 с.
4. Громов Н.А., Зайцева С.А. Оценка доказательств в уголовном процес се. – М.: Изд-во «ПРИОР», 2002. – 128 с.
5. Поплавская Н.Н. Свобода оценки доказательств в уголовном судопроизводстве России. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2009. – 152 с.
6. Смирнов А.В. Уголовный процесс : учебник [2-е изд.] / А.В. Смирнов, К.Б. Калиновский ; под общ. ред. А.В. Смирнова. – СПб. : Питер, 2006. – 697 с.
7. Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. – Х.: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1975 // Грошевий Ю.М. Вибрані праці / Ю.М. Грошевий ; упорядники : О.В. Капліна, В.Ш. Маринів. – Х. : Право, 2011. – 656 с.
8. Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. – М. : Юрид. лит., 1977. – 120 с.
9. Петручак Л.А. Проблемы возникновения, развития и формирования правил оценки доказательств в уголовном судопроизводстве России (историко-правовой аспект): Дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. – Ставрополь: Ставропольский государственный университет, 2000. – 259 с.
10. Москалькова Т.Н. Этика уголовно-процессуального доказывания (стадия предварительного расследования). – М. : Спарк, 1996. – 125 с.
11. Кобликов А.С. Юридическая этика: Учебник для вузов. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА М), 2000. – 168 с.